הרכב מכוח הטעמה: דברים־טובים

המונחים "מורכב", "הרכב" (syntheton, compositum) נולדו בתורת הלשון היונית־רומית ושימשו בה לציון כל צירוף שהוא: של אותיות להברות או למלים, של מלים למשפטים, וכו'. בבלשנות ההודו־אירופית של מאתיים השנים האחרונות יוחדו המונחים האלה לסימון מלה המורכבת משתיים (או יותר) מלים (או גזעי־מלה), ושסיומות הנטייה שבסופה משמשות את כל ההרכב. כיום, בעיקר בתחום שפות אירופה החדשות, שאבדו את רוב נטיית הצורות, שוב קשה להגדיר בדיוק מהו "הרכב". האם באנגלית look out "להיזהר" הוא הרכב, כלומר צירוף מורפולוגי, או שלפנינו צירוף תחבירי? ובדומה לכך, את

״ידית לדלת״ doorknob או את ״לוח בכיתה״ blackboard ניתן לפרש מבחינות מסוימות הן כמלה מורכבת, הן כצירוף תחבירי של תואר לשם או של שם לשם. את רוב הצירופים הללו ניתן לכתוב בכמה אופנים: כמלה אחת, כשתי מלים, או בחיבור במקף.

כמו כן, כיום נוכחים אנו יותר ויותר, עד כמה קשה למצוא הגדרה מדעית הולמת למושג המסורתי ״מלה״, וגם קושי זה תורם להיסוסים בהחלטתנו מהי מלה מורכבת. בצדק נוהגים מדקדקים רבים לפרש את המונח ״הרכב״ בגמישות וליחד אותו לסוגי צירוף שונים בשפות שונות: מספיק שבשפה הנידונה יימצא סוג של צירוף מלים תחבירי, ולעומתו סוג־צירוף הדוק יותר, מבחינה פוניטית וסמנטית, כדי שהבלשן יקרא לצירוף האחרון ״הרכב״.

ראייה כזו חושפת את חולשתן של קביעות כגון ״בשפות השמיות אין מלים מורכבות״, שהרי הסמיכות השמית מהוה סוג צירוף הדוק יותר מסוגים אחרים של צירופי שמות־עצם (למשל, באמצעות מלות־יחס: ׳חדר־אורחים׳ הדוק יותר מ״חדר לאורחים״ וכו׳). ההידוק כאן הוא בכך, שנטיית המספר והיידוע היא אחת ומשמשת את שני שמות־העצם כאחד, אף כי אין זו נטיית סיומות, אלא נטייה ״פנימית״ (חדרי־אורחים, חדר־האורחים).

אין אפוא שום מניעה לקרוא לסמיכות ״הרכב שמני״, כמובן אגב פירוט המבנה המיוחד. רק כשמתגלה סוג צירוף הדוק עוד יותר, למשל בעברית מדוברת ״הבית־ספר, החדר־מדרגות״, מתעוררת שוב שאלת המינוח.

ברשימה זו רצוני להציג סוג הרכב נוסף, הנמצא בעברית מדוברת. הרכב זה שונה מן הסמיכות בשתיים: הוא אינו כולל שני שמות, אלא שם־עצם ותואר; סימן ההרכבה הוא בזה, שצירוף זה נושא טעם חזק אחד, בהברה המוטעמת של השם[1]. התואר נושא טעם משני, חלש. כּוּנתי להרכבים מסוג דברים־טובים, שנה־טובה, אפונה־ירוקה, זוגות־צעירים, כיפה־אדומה, חיה־רעה, מלפפון־חמוץ, בקבוק־חם ורבים אחרים שיפורטו להלן. הרכבים כאלה מזכירים את blackboard, blackbird באנגלית, שגם בהם יש שם ותואר, וטעם חזק אחד בלבד. נכנה אותם "הרכבי־הטעמה". ברוב המקרים בנוי ההרכב משתי מלים, אך יש דוגמאות גם לשם שהוא סמיכות בת שתי מלים, עם הטעמה חזקה על הסומך, ואחד כך תואר בעל הטעמה משנית: מגן־דוד־אדום, שמן־זית־זך.

ההרכב מכּוח הטעמה יש לו סייגים: העברית המדוברת מכילה רק סוג טעם אחד (הגברת הקול), וטעם זה ממלא לא רק תפקיד של הטעמת הברה מסוימת במלה או בהרכב, אלא גם תפקיד של הטעמת מלה זו בשלמותהּ לעומת מלה אחרת באותו המשפט או במשפט סמוך, וגם תפקיד של טעם־המשפט, כלומר סימון חלק המשפט המכיל את המידע החשוב ביותר בהקשר הנוכחי (נשוא פסיכולוגי, פוֹקוּס). במקרה שלפנינו תיתכן אפוא התנגשות בין ההטעמה הרגילה של הרכב כגון "אפונה־ירוקה"

---

1. ההברה המוטעמת מודפסת במאמרנו זה באותיות עבות (שחורות).

לבין הצורך להטעים את ירוקה, כדי להדגיש שמדובר באפונה ירוקה ולא באפונה ריחנית ("אלה זרעים של אפונה ירוקה, ולא של אפונה ריחנית."). במקרה כזה מאבד ההרכב את הטעמתו האופיינית, והטעם החזק עובר אל התואר.

מצד שני תיתכן חפיפה בין אפונה־ירוקה כשמו הרגיל של ירק זה, ובין אפונה־ירוקה במשפט שבו אפונה־ מודגשת כדי להבדילה משעועית־ירוקה ("קניתי אפונה־ירוקה, כי לא היה שעועית־ירוקה"). יוצא אפוא, שרק כאשר אין עימות בין שני הרכבים כאלה, אפשר לומר בביטחון, שהטעם על שם־העצם הוא הטעם האופייני להרכב. דוגמאות כאלה של חפיפה או חיסול־ניגוד (ניטראליזאציה) קיימות בשפות רבות. במקרים מסוימים אין אפשרות הבנה מלאה של הנאמר, אך בדרך כלל מספק ההקשר הרחב את הנתונים לפירוש נכון.

סימן חיצוני נוסף להרכבי הטעמה הוא בנטיית מקצתם לאיחוד עוד יותר מלא של המרכיבים. הדבר ניכר בה"א היידוע היחידה לפני כל ההרכב: הדברים־טובים במסיבה היו עלובים, הבקבוק־חם נוזל, השנה־טובה לא הגיעה בזמן. אך האיחוד אינו מלא אף פעם, שכן סיומות הריבוי מופיעות תמיד פעמיים: מלפפון־חמוץ — מלפפונים־חמוצים. רק במקרה אחד ישנה צורת ריבוי מיוחדת להרכב: שנות־טובות לעומת שנים טובות.

פעולת ההרכבה של הרכבי ההטעמה דינה כדין כל סימן לשוני, כלומר לצד המסמן האופייני לה (מקום הטעם החזק) נמצא גם מסומן מיוחד. המסומן במקרה זה הוא משהו מעין "איכות מיוחדת, שאינה מובעת בצירוף (שם + תואר), הנושא שני טעמים מלאים". לדוגמה, דברים־טובים פירושו ממתקים

ועוגות, דהיינו סוג מיוחד של דברים טובים, שהרי רבים הדברים הטובים בעולמנו. חשוב לציין, שיש גם דברים־טובים, שאינם טובים ואינם טעימים, ועדיין הם נקראים כך. במלים אחרות, "טובים" הוא כאן חלק ממונח קבוע, ואיננו נושא את משמעותו המלאה. גם מלפפון־חמוץ איננו מלפפון ירוק שטעמו חמוץ משום מה (ואולי נרקב), אלא מאכל אחר, מעובד. בקבוק־חם איננו זהה לבקבוק זכוכית או פלסטיק מחומם (למשל בקבוק חלב המחומם בשביל תינוק), אלא חפץ מגומי דַוקא, והוא נקרא בקבוק־חם גם כשהוא קר. כידוע, כיפה־אדומה אינה כיפה אלא ילדה, חיה־רעה הוא כינוי לאדם ולא לחיה, אפונה־ירוקה יכולה להיות יבשה ומצהיבה, זוגות־צעירים אינם סתם זוגות, אלא מין מעמד חדש בישראל, שמשרדי הממשלה קובעים עד מתי הוא צעיר, ומתי הוא מפסיק להיות זכאי לשיכון. וכמובן, שנה־טובה אינה שנה, אלא כרטיס ברכה. ייחוד סמנטי זה ניתן להוכחה, בצורה זו או אחרת, בכל הדוגמאות שנביא. בחלקן ננסה לגלותו בהמשך. כמו כן נסמן הרכבים, שבהם נפוץ היידוע לפני ההרכב בלבד, על ידי תוספת ה־ לפני הדוגמה. פירושו של דבר— שבדוגמאות שלא סומנו כך חוזר היידוע בדרך כלל גם לפני התואר. בכל מקום שידוע גם על הטעמה שונה מן ההטעמה האופיינית, נציין זאת, ואם אין ביטחון לגבי ההטעמה, נוסיף סימן שאלה לפני ההרכב. את רוב הדוגמאות ליקטתי משמיעה בהזדמנויות שונות. חלקן הומצא לי על ידי משתתפי הסמינר לבלשנות כללית בחוג לבלשנות שבאוניברסיטה העברית, ועל כך אני מודה להם. דוגמאות מועטות נמצאו ב"מילון עולמי לעברית מדוברת" של ד' בן־אמוץ ונ' בן־יהודה (אף שנראה לי,

שההטעמה במילון זה אינה תמיד מסומנת בדיוק, וחבל) ובמילון הסלנג הישראלי של ר' ספן. אסמנם בקיצור: ב"א-ב"י, ספן.

מושגים שונים

האספקה־קטנה. בקיבוץ: חלוקת סדקית, חומרי ניקוי וכו'.

?אור־אדום. ב"א-ב"י 12.

אור־ירוק. ב"א-ב"י 12: בלי אור ירוק מהממשלה לא יהיו שום הפגנות נגד ברית המועצות.

בטחון־עצמי.

הפסקה־גדולה. בבית־הספר, הפסקה בת עשרים דקה בין השיעורים.

זוגות־צעירים. ראה דיון לעיל. ביחיד גם בהטעמת התואר: זוג צעיר.

?חגורה־שחורה. הדרגה העליונה באמנות הג'ודו.

החופש־הגדול.

טלפון־שבור. חוסר קומוניקאציה, בניגוד ל"טלפון שבור", שפירושו מכשיר טלפון שנשבר.

יחס־טוב. זהו יחיד ללא ריבוי. פירושו "חום אנושי, טיפול, פינוק", דהיינו לא יחס אלא התנהגות, ובזה הוא שונה מ"יחס טוב", יחס רע, ושאר האפשרויות.

כביסה־מלוכלכת. פרטים אינטימיים בלתי נעימים.

מלה־טובה. דברי הסכמה או שבח.

נקודה־שחורה. לרשום למישהו נקודה־שחורה: לציין לחובתו.

סוף־שחור. ב"א-ב"י 175: עשה לי סוף־שחור.

העזרה־ראשונה.

עין־רעה.

צוארון־לבן. סיווג של מקצועות, לא פריט לבוש.

ציפור־קטנה. (לחשה לי...). מדליף, לא ציפור.

קופה־קטנה. ראה גם ב"א–ב"י 207.

הרעה־חולה.

שם־רע.

שמן־זית־זך. ב"א–ב"י 226: דיבורים מנומסים מן השפה ולחוץ. פעם היה מדבר עברית של בני אדם, אבל מאז שהתחיל לעבוד במחלקת החינוך של ההסתדרות, כל מלה אצלו שמן זית זך.

שפה־זרה. לימוד חובה באוניברסיטה.

?שעון־שויצרי. האלוף ב' פלד בטלויזיה, 27.9.74: התרגלנו שחיל האויר פועל כמו שעון־שויצרי.

?תרבות־רעה.

נמצאה עוד קבוצת הרכבים, שבהם מופיעים התארים טוב, גדול, צעיר, אך אלה אינם תורמים כמעט דבר למשמעות ההרכב מלבד תוספת של "ממשי, הגון", ובכולם אפשר להשמיט את התואר ללא שינוי ניכר במשמעות: ארוחה־טובה, כוס־קפה־טוב, עצה־טובה, רצון־טוב, שירותים־טובים, ספר־טוב, קונצרט־טוב.

דבר־גדול (ב"א–ב"י 52: עניין פעוט, עניין של מה בכך), חכמה־גדולה (ב"א–ב"י 90: שטות גדולה; דבר שאין קושי רב בעשייתו).

מלפפון־צעיר, תן איזה סטייק־צעיר, נראה אותך מביא

איזה קפה־צעיר (ב"א–ב"י 224), מה דעתכם על איזה קורל־צעיר של יוהן סבסטיאן בך? (ברדיו, 27.4.70, מצוטט ב"א–ב"י 198).

לאלה צריך אולי לצרף את כוס־תה־חם, דייסה־חמה, שבהם התואר מובן מאליו.

עצמים

אבנים־טובות, אבנים־יקרות. כידוע, אין אלה סתם אבנים משובחות, ולעתים אינן אבנים כלל, כמו הפנינה.

ביצה־סרוחה. אמצעי להבעת דעה באספה, לא דבר מאכל.

בגדים־יפים. בגדי שבת? (ד' אורמיאן ברדיו, 24.5.74).

הבקבוק־חם. ראה דיון לעיל.

?גרמושקה־עצובה. ב"א–ב"י 51: מפוחית פה בסולם מינורי.

?דבר־גדול. ב"א–ב"י 52: צואה; ראה גם ב"מושגים שונים".

?דבר־קטן. ב"א–ב"י 52: שתן.

חולצה־כחולה. חולצת הנוער העובד או חולצת השומר הצעיר.

החצאית־צרה. חצאית שאינה צרה על לובשתה, אלא שגזרתה מיוחדת, צרה.

טיפה־סרוחה. לאו דוקא טיפה, אלא נוזל הזרע בכלל.

הידיעות־אחרונות. שם לעיתון, ולא לידיעות שבו.

כיפה־סרוגה. הכיפות שעל ראש בני עקיבא, ובהשאלה גם בני עקיבא עצמם: הכיפות הסרוגות. ראה גם ב"א–ב"י 121, בהטעמה אחרת.

כלים־שלובים.

מכנסיים־קצרים. מכנסיים שאינם קצרים על לובשם, אלא מהוים לבוש קצר מלכתחילה.

מיטה־כפולה.

מנורה־כחולה. מנורת־יד, ובה נורה כחולה להקרנה רפואית.

משחה־שחורה. במרפאת הקיבוץ: משחה לפצעים, המכילה איכטיול, שצבעה כהה.

ספה־כפולה.

הסל־קט, הסל־קל. עריסת פלסטיק מלוכסנת לתינוק.

עגבניות־רקובות. כמו ביצה־סרוחה, גם זה אינו דבר מאכל שהתקלקל, אלא אמצעי הבעה פוליטי.

עטים־נובעים. היחיד בדרך־כלל: עט נובע.

רומן־זעיר. סוג של ספרות, הפורמט אינו חשוב.

שנה־טובה. כרטיס ברכה. ריבוי: שנות־טובות.

תמונות־חלקות. מין ציורים חלקים וצבעוניים לילדים, שאפשר להדביקם על חפצים שונים. נקראו גם פרסים.

מ א כ ל י ם

אפונה־ירוקה. ראה דיון לעיל.

ביצה־קשה. למשל: סנדביץ' עם ביצה־קשה.

בירה־שחורה.

בצל־מטוגן.

הגבינה־לבנה.

הגבינה־צהובה.

הגזר־חי. סלט מתוק של גזר, לא גזר טרי סתם.

הדברים־טובים. יחיד: הדבר־טוב.

דג־מטוגן.
הדג־מלוח. זהו דג כבוש במלח, לא דג שבושל והומלח יותר מדי.
זיתים־דפוקים. ראה ב"א–ב"י 83.
החמאה־טובה. בקיבוץ שלי, בשנות ה־40: שמנת סמיכה ששימשה למריחת הלחם. "חמאה" היה שמה הרגיל של המרגרינה!
טחול־ממולא.
יונה־צלויה. זהו גם שם לכל מאכל תאוה בלתי שכיח.
הכבד־קצוץ. לא סתם כבד מקוצץ, אלא מתכון מסורתי מיוחד.
הכרוב־חמוץ, הכרוב־כבוש.
מים־חמים. מי רחצה חמים, אך לא מים להכנת תה וכד' (אלה נקראים באידיולֶקט שלי מים חמים או מים רותחים); גם לא מֵי מעיינות חמים.
מים־קרים. מי שתייה מן המקרר. לא מי רחצה קרים ולא מי מעיין.
המלפפון־חמוץ. ראה דיון לעיל.
מקלות־מלוחים. מין חטיף, לעתים לא מלוח.
הפלפל־ירוק, הפלפל־ירוק. הכוונה רק לירק למאכל ("פלפלת"), ולא, למשל, לתבלין חריף וירוק.
הפלפל־ממולא, הפלפל־ממולא.
פירות־יבשים.
רגל־קרושה. תבשיל, שרגל הבקר דַוקא הוצאה ממנו לאחר הבישול.
?שמנת־מתוקה. בישׂראל, זהו שמה של שמנת החלב האמיתית,

בעוד ששמנת סתם משמש לסימון יוגורט־בקר בעל אחוז שומן גבוה.

שעועית־ירוקה. אין זו שעועית יבשה בעלת צבע ירקרק, אלא תרמילים טריים של שעועית (haricots).

שקדים־מרים.

תכונות

אשמאי־זקן. אינו חייב להיות זקן.

החיה־רעה. ב"א–ב"י 90: כינוי גנאי לאדם רע לב, אכזר, מסוכן, מפחיד, פרא אדם (אך ההטעמה שם מוטעית).

חכם־גדול. טיפש, הרואה עצמו חכם.

הילד־טוב, הילדה־טובה. אופי צייתני ונוח. גם ב"א–ב"י 110.

נאד־נפוח. בעל גאוה ריקה. אצל ב"י–ב"י 149 בהטעמה מוטעית.

נבלה־סרוחה. הכונה לאדם חי, אך לא אהוד.

עולה־חדש.

תרח־זקן. כמו אשמאי־זקן, גם הוא אינו חייב להיות זקן. ראה ב"א–ב"י 235.

על אלה יש להוסיף תיאורי חלקי גוף שכּונתם לסמן תכונה:

יש לו עיניים־גדולות. בעל תיאבון חזותי, שאיננו אוכל הרבה.

בגלל העיניים־היפות שלו. ללא תמורה מצדו.

יש לה פה־גדול. מדברת ללא בושה, גם בגסות.

יש לו לשון־חדה. דיבורו עוקצני.

יש לה מרה־שחורה. תקופת דיכאון.

יש לו עור־עבה. אינו נפגע בנקל.

מוסדות ומקומות

בצל־ירוק. להקה כמו־צבאית, בראשית שנות השישים.
מגן־דוד־אדום.
לשון־עברית, ספרות־עברית. חוגי לימוד באוניברסיטה העברית. ללא ספק נקבע הטעם על השם כדי לנגד את שני החוגים הקרובים, אך כיום אלה הרכבי טעם לכל דבר. אופייני הוא, שאין אלה לשון וספרות, אלא חוגים למקצועות אלה.
להקה־צבאית.
ציונים־כלליים. מפלגה בישראל.
שויצריה־הקטנה. אתר בכרמל.
תיכון־חדש. בית־ספר תיכון ידוע בתל אביב.

בעלי־חיים וצמחים

אפונה־ריחנית.
יהודי־נודד.
לימון־מתוק.
סירה־קוצנית
קידה־שעירה.
אלמנה־שחורה (עכביש).
עפרוני־מצויץ.
חיפושית־מסריחה. פשפש ירוק גדול, בעל ריח חריף.

משחקים וספורט

?אתלטיקה־קלה.
חמור־חדש
סוס־ארוך. ב״א–ב״י 159.

דמויות

כיפה־אדומה. נשים־קטנות. ספר יְלָדות ידוע, המספר על יְלָדות, לא על נשים.

מחלות

אבעבועות־שחורות.

קיבה־דלילה. בקיבוץ, כינוי לשלשול, אך גם לאוכל בלתי אהוב, בפי הילדים.

(השוה גם את הטעמת מים־בברך, =מֶניסקוס).

ברכות

מזל־טוב. זוהי הצורה הישראלית, בניגוד ל"אשכנזית": מזל־טוב.

ברכות אחרות מוטעמות כהרכבי הטעמה, כאשר אינן משמשות כברכה ישירה, אלא מוזכרות במשפט: הוא תמיד אומר לכולם בוקר־טוב, ערב־טוב, ואפילו שבוע־טוב.

נדגיש שוב, שהרכבי ההטעמה משמשים בלשון הדיבור הבלתי־רשמי, המשפחתי. המהדרים בלשונם יכולים להימנע מהם, פשוט על ידי הטעמת התואר במקום הטעמת השם, וצורות כאלה אמנם נשמעות מפעם לפעם, ויוצרות רושם של עברית רשמית יותר. תופעה זו אין פירושה, כפי שעלולים לסבור, שהטעם אינו גורם קבוע מספיק בתורת הצורות העברית, ושקשה לבסס עליו קביעה דקדוקית. פירושה רק שאסור לתאר את כל סגנונות העברית יחד, שכן הם כעין שפות שונות, שכל

אחת יש לה הבחנות משלה. כאן בחרנו לעסוק בעברית מדוברת עממית בלבד, ובהתאם לכך יש להתייחס לדוגמאות. ומי שעוסק בעברית מדוברת, ואינו מביא בחשבון את הרכבי ההטעמה, הרי הוא כאותו סועד שאמרו לו: "יש לי היום רגל־קרושה, כבד־קצוץ, ריאות־בּמיץ וטחול־ממולא" והוא ענה: "תראי, הצרות שלך לא מעניינות אותי, אני רוצה לראות את המֶניו" (לפי ב"א–ב"י 140).